

Kırım Türkü Bir Aydın: Muharrem Feyzi Togay ve Cumhuriyet Gazetesi'ndeki Doğu Türkistan Konulu Yazıları Üzerine Bir İnceleme

A Crimean Turk Intellectual: Muharrem Feyzi Togay and a Study of His Writings on East Turkestan in Cumhuriyet Newspaper

Recep KANALGA^{1*}

^{1*} Dr., Kayseri Büyükşehir Belediyesi, Kayseri, Türkiye.

*Sorumlu yazar/
Corresponding author:
rkanalga@gmail.com

Başvuru/Submitted: 16.05.2025
Kabul/Accepted: 10.09.2025

Atıf/Cite as:
Kanalga, R. (2025). Kırım Türkü bir aydın: Muharrem Feyzi Togay ve Cumhuriyet Gazetesi'ndeki Doğu Türkistan konulu yazıları üzerine bir inceleme, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(2), 564-573.

Öz

Amaç: Bu çalışmada, az tanınan bir isim olan hukukçu ve gazeteci Muharrem Feyzi Togay'ın hayatının ortaya konulması ve erken cumhuriyet döneminde Cumhuriyet Gazetesi'nde Doğu Türkistan hakkında kaleme aldığı yazıların değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Yöntem: Nitel araştırma yöntemi çerçevesinde kaynak taraması yapılmıştır. Temin edilen kaynaklar üzerinde doküman analizi yapılarak değerlendirilmede bulunulmuştur.

Bulgular: Yapılan araştırmalar neticesinde Muharrem Feyzi Togay'ın hayatının çeşitli safhalarına dair bilgilere ulaşılmıştır. Gazetecilik mesleği dışında yaptığı sivil toplum çalışmaları hakkındaki bilgiler bir araya getirilmiştir. Ayrıca uzun yıllar dış politika yazarlığı yapan Togay'ın Doğu Türkistan hakkında kaleme aldığı yazıları tespit edilmiştir. Yazıları ile Doğu Türkistan'ın Türkiye'deki bilinirliğine katkı sağladığı görülmüştür.

Sonuç: Toparlanan kaynaklardan, Muharrem Feyzi Togay'ın Türkiye'deki Türkçü/milliyetçi cenah içinde faal bir aydın olduğu tespit edilmiştir. İncelenen dönemde Doğu Türkistan hakkında yazı yazan az sayıdaki kişilerden biri olması bakımından Türkiye'de Doğu Türkistan'ın tanınmasına büyük katkı sağladığı ortaya çıkarılmıştır.

Özgünlük: Muharrem Feyzi Togay hakkında daha önce yapılan çok sınırlı çalışmalarda eksik kalan yönlerin ortaya konulması çalışmayı özgün kılmaktadır. Bunun yanı sıra 1930'lu yıllardaki Doğu Türkistan konulu yazılarının değerlendirilmesi ile Doğu Türkistan hakkındaki literatüre katkı sunulması, çalışmanın özgünlüğünü göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Muharrem Feyzi Togay, Doğu Türkistan, Cumhuriyet Gazetesi, basın.

Abstract

Aim: The aim of this study is to reveal the life of Muharrem Feyzi Togay, a little-known lawyer and journalist, and to evaluate his articles he wrote about East Turkistan in Cumhuriyet Newspaper during the early Republican period.

Method: Within the framework of the qualitative research method, a comprehensive literature review was conducted. The collected sources were analyzed using document analysis techniques.

Results: As a result of the researches, information on various stages of Muharrem Feyzi Togay's life was reached. Information on his civil society activities beyond the journalism was gathered. In addition, articles written by Togay, who has been a foreign policy writer for many years, on East Turkistan were identified. It was seen that his articles contributed to the recognition of East Turkistan in Turkey with his writings.

Conclusion: Based on the gathered sources, it has been determined that Muharrem Feyzi Togay was an active intellectual within the Turkist/nationalist circles in Turkey. It was revealed that he made a significant contribution to the recognition of East Turkistan in Turkey in terms of being one of the few writers who wrote about East Turkistan in the period examined.

Originality: The presentation of the missing aspects of the very limited studies on Muharrem Feyzi Togay makes the study original. Additionally, the evaluation of his articles on East Turkistan from the 1930s contributes to the academic literature on the subject, further emphasizing the study's originality.

Key Words: Muharrem Feyzi Togay, East Turkistan, Cumhuriyet Newspaper, press.

Giriş

Osmanlı Devleti 1783'te Rus İmparatorluğu'nun Kırım'ı ilhakıyla Kırım'da hâkimiyetini kaybetmiştir. Bölgede başlatılan Ruslaştırma ve asimilasyon politikaları, Türk ve Müslüman halkın Osmanlı ve Anadolu topraklarına kitleler hâlinde göçüne yol açmıştır. Osmanlı toprakları, Kırım Tatarları için güvenilir bir liman niteliği taşımıştır. Kırım Tatarları ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin eski tarihlere dayanmasının ve Osmanlı Devleti'nin hilafet merkezi olmasının bu durumda etkili olduğunu söylemek mümkündür. Yine bu göçlerin özellikle Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde ve sonrasında hız kazandığı bilinmektedir. Bu durumun tesadüfî olmadığı aşikârdır. Çünkü Rusya, Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kırım Tatarlarını "Osmanlıların Kırım'daki beşinci kolu" olarak nitelendirmiştir (Kırımlı, 2017).

Kırım Tatar kimliğinin oluşmasında ve milliyetçiliğinin yükselişinde özellikle Osmanlı'daki aydınların etkisi büyüktür. Kırım Tatar milliyetçilerinin birçoğu ya Osmanlı'da eğitim görmüşler ya da fikrî ve siyasi anlamda Osmanlı aydınlarının etkisinde kalmışlardır (Kırımlı, 2010). Nitekim 1905 Rus Devrimi'nin ardından başlatılan Kırım Tatar Millî Hareketi'nde de Osmanlı'da eğitim gören Kırım Tatar talebeleri etkili olmuştur. Numan Çelebi Cihan, Câfer Seydahmet ve Abdülhakim Hilmi Ârifzâde'nin öncülüğündeki bu gençlerin kurdukları "Rusyalı İslâm Talebe Cemiyeti, Kırım Talebe Cemiyeti, Tatar Cemiyet-i Hayriyesi, Vatan Cemiyeti, Kırımlılar Cemiyet-i Hayriyesi" gibi cemiyetler ve cemiyetlerdeki neşriyat faaliyetleri, millî hareketin hem kültürel hem siyasi niteliğini oluşturmaktadır (Kırımlı, 2022). Kırım kökenli talebelerin faaliyetleri daha sonra göç etmek zorunda kalacak Kırım Tatar aydın ve bürokrat kesimi ile desteklenmiştir. 1917 sonrasında gerçekleşen kitlesel göçlerden birisi de "Kırım aristokrasisi ve toprak ve mülk sahipleri ve milliyetçi kurultay hükümeti aza, mebus ve memurları"nın göçüdür (Ortaylı, 2002).

Gaspıralı İsmail Bey'in "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" şiarıyla başlattığı Kırım Tatarları'nın arasında millî uyanış döneminin ilk somut hareketi "Cedidcilik"tir (Kırımlı, 2022). Milliyetçilik düşüncesinin temelini, "bir milletin refahından çok bütün milletlerin refahında" gören Gaspıralı (Arıkan, 2006), sadece Kırım Türkleri için değil dağınık bir coğrafyada yaşayan Türklerin, ortak bir Türkçe lehçesi etrafında toplanıp bir birlik oluşturulabileceğini savunmaktadır. Ona göre Türk milletinin, "ortak din, dil ve kültür" temellerine göre modern anlamda tek bir Türk milleti hâlinde birleşebilmesinin yolu, Türk toplumlarının hepsini "şâmil, yeni ve millî anlayışta bir eğitim sistemiyle" ortak bir edebî Türkçenin kurulmasıyla mümkün olabilecektir (Kırımlı, 2022).

Turancılık kapsamında başlatılan Cedidcilik reformu, ilk başta Kırım Tatarları arasında yürütülmüş olsa da daha sonra Türk dünyası geneline yayılmıştır. Kırım Tatarlarının Türkiye'deki faaliyetleri, Balkanlarda, Türkistan'da, Azerbaycan'da yaşanan Türklere yönelik asimilasyon politikalarına da karşı duruşu içermiştir. Bu faaliyetlerde aktif olarak yer alan bir isim de Kırım'dan İstanbul'a göç etmek zorunda kalan Muharrem Feyzi Togay'dır.

Muharrem Feyzi Togay, Gaspıralı'nın fikirleri doğrultusunda sadece Kırım millî mücadelesini değil Türk Dünyası'na dair sorunları çeşitli neşriyatlarda kaleme alan ve cemiyetçilik faaliyetlerinde önemli görevler üstlenen Kırım Türk aydınlarından birisidir. Türk lehçeleri dışında 6 yabancı dil bilen Togay, bu sayede dış politik gelişmeleri de analiz edebilme yeteneğine sahip olmuş ve gazetecilik mesleği süresince farklı gazetelerde dış politika ve Turancılık konularını ele almıştır. Literatüre bakıldığında Togay hakkında doğrudan bir çalışma bulunmadığı bununla birlikte Turancılık konusuna dair çalışmalarda isminin geçtiği görülmektedir¹.

¹ Muharrem Feyzi Togay'ın hayatı hakkında sınırlı sayıda çalışma yapıldığı görülmektedir. Roza Kurban, 2024 yılında yayınladığı makalesinde Togay'ın hayatı hakkında bazı bilgilere yer vermiştir. Kurban aynı makalede Togay'ın yazar olarak yer aldığı Türk Amacı Dergisi ve burada onun kaleme aldığı yazılara eğilmiştir (Kurban, 2024). Sinan Levent tarafından kaleme alınan makalede Togay'ın hayatı hakkında mahdut bilgiler yer alırken daha ziyade onun Japonya ile olan ilişkisine odaklanılmıştır (Levent, 2009). Günay Göksu Özdoğan'ın (2009) eserinde, Nejdîet Sançar'ın (2023) hatıralarında, Tansel Güven (2010) ve Nuran Özlük'ün (2011) süreli yayın incelemelerinde Muharrem Feyzi Togay hakkında birkaç cümlelik bilgilere ulaşılabilmektedir.

Muharrem Feyzi Togay'ın hayatına dair sınırlı ancak doğrudan bilgilere ulaşılabilen eser, bizzat kendisinin kaleme aldığı Yusuf Akçura'nın Hayatı isimli çalışmasıdır. Togay bu eserde Akçura'nın çocukluk yılları hatıralarını yazdığı defterini yayınlamıştır. Hatıra defterinin öncesinde ise Yusuf Akçura ile olan ilişkisini anlatırken kendisi hakkında da bazı bilgilere yer vermiştir. Kırk yedi yıl kadar gazetecilik yapan Togay hakkında bazı bilgilere gazete haberlerinden ulaşmak mümkün olmaktadır. Bu bilgiler ışığında çalışmada Togay'ın İstanbul'a göç etmesinden sonra Millî Mücadele ve erken Cumhuriyet dönemlerindeki faaliyetleri ve Togay'ın, gazete köşe yazılarında yer verdiği Doğu Türkistan konusunu nasıl işlediği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Birçok farklı gazetede görev alan Togay'ın yayınlarına dair inceleme yapıldığında en fazla Cumhuriyet Gazetesi'nde yazılarının olduğu görülmüş ve çalışma Cumhuriyet Gazetesi incelemesi ile sınırlandırılmıştır. Kırk yedi yıllık gazetecilik hayatında kaleme aldığı yazıların tamamının bir makalede ele alınması imkân dâhilinde olmaması nedeniyle Togay'ın sadece Cumhuriyet Gazetesi'ndeki yazıları incelenmiştir. Ayrıca Doğu Türkistan yakın tarihinde gerçekleşen mühim hadiselerin başında gelen 1931 ayaklanmasının akabinde 1933'te kurulan Şarkî Türkistan İslâm Cumhuriyeti ve sonrasında yaşanan gelişmeler Togay'ın Cumhuriyet Gazetesi'nde yazarlık yaptığı döneme denk geldiği için bu gazetede yazıları ile çalışma sınırlandırılmıştır. Doğu Türkistan konulu yazıların incelenmesindeki amaç öncelikle Turancılık düşüncesine sahip olan bir Kırım Tatar aydını ile Doğu Türkistan soydaşlığını anlayabilmektir. İkinci amaç, Togay'ın söz konusu faaliyetlerinin yer aldığı yıllar ile Türkiye'de Doğu Türkistan'a dair faaliyetlerin başladığı yılların farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu çerçevede çalışma, Togay'ın sahip olduğu öngörü ve analiz yeteneğinin Turancı anlayış içinde, Türkiye'deki göçmen bir Türk aydını portresinde Türk milliyetçiliği bünyesinde önemli bir işleve sahip olduğu varsayımına dayanmaktadır.

Verilen bilgiler doğrultusunda çalışma iki bölüm şeklinde kurgulanmıştır. İlk bölümde Muharrem Feyzi Togay'ın hayatı, daha önce yayınlanan çalışmalarda yer almayan bilgilerle birlikte bir bütün halinde kaydedilmiştir. Togay'ın yetmiş yıllık ömründe farklı bilgilerin olduğu noktalar netleştirilmeye çalışılmış, eksik kalan noktalar ise belirtilmiştir. Böylelikle hakkında oldukça sınırlı bilgi bulunan bir aydının hayatı konu edinilerek literatüre katkı sağlanmıştır. İkinci bölümde ise Togay'ın Cumhuriyet Gazetesi'nde yayınladığı yazılarında Doğu Türkistan konusunu nasıl ele aldığı incelenmiştir. Gazetecilik hayatının mühim bir bölümünü geçirdiği Cumhuriyet Gazetesi taranarak burada kaleme aldığı Doğu Türkistan yazıları değerlendirilmiştir. Türkiye'nin en köklü gazetelerinden olan Cumhuriyet'in dış politika yazarlığını yapan Togay'ın Doğu Türkistan hakkındaki değerlendirmelerinin, henüz Türkiye'de Doğu Türkistan'ın geniş kitleler tarafından bilinmediği 1930'lu yıllarda yazılmış olması bakımından taşıdığı öneme dikkat çekilmiştir. Türkiye'de 1950'li yıllarda oluşmaya başlayan Doğu Türkistan diasporasından yıllar önce yayınlanan yazıların ehemmiyetine vurgu yapılmıştır. Sonuç bölümünde ise Togay'ın hayatı, yayın faaliyetleri ve Doğu Türkistan üzerine yazdığı yazılar hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Muharrem Feyzi Togay'ın Hayatı ve Yayın Faaliyetleri

Kırım Türklerinden olan Muharrem Feyzi Togay 1877 yılında Kırım'da doğmuştur. Hukuk eğitimi alan Togay'ın İstanbul'a ne zaman geldiğine dair farklı bilgiler bulunmaktadır. Roza Kurban onun 1920'li yıllarda İstanbul'a geldiğini yazmıştır (Kurban, 2024). Togay'ın vefatı üzerine Cumhuriyet Gazetesi'nde çıkan ve hayatı hakkında bilgiler verilen haberde tarih verilmemekle birlikte onun çok genç yaşta İstanbul'a geldiği, burada hukuk eğitimi aldığı ve 1900 yılında gazeteciliğe başladığı belirtilmiştir (Basınımız, 1947, 11 Eylül, s. 4). Muharrem Feyzi Togay, Yusuf Akçura'nın hayatını konu edindiği kitapta kendisi hakkında bazı bilgilere yer vermiştir. Burada yazdığına göre Yusuf Akçura'yı ilk defa İstanbul'da yaşadığı yıllarda Akçura'nın annesinin evinde gördüğü zaman altı yaşındadır (Togay, 1944). Bu bilgiden anlaşıldığı üzere kalıcı bir yerleşme değilse bile Togay'ın 1883 yılında İstanbul'da olduğu neticesine ulaşılmaktadır.

Feyzi Togay'ın hayatı hakkında incelenen kaynaklarda farklı bilgilerin yer aldığı ve belirsizlik olduğu anlaşılan diğer konu ise Togay'ın bakanlık yapıp yapmadığı ile ilgilidir. Günay Göksu Özdoğan, Muharrem Feyzi Togay'ın Kırım'da eğitim bakanlığı yaptığını belirtmiştir (Özdoğan, 2019). 28 Aralık 1917'de kuruluşu ilan edilen ve Numan Çelebi Cihan'ın hükümet reisi olduğu Kırım Halk Cumhuriyetinde Togay'ın bir süre Eğitim Bakanlığı yaptığını Kurban da dile getirmiştir (2024). Ancak, yukarıda belirtilen Cumhuriyet Gazetesi'ndeki haberde onun bakanlık yaptığını dair bilgi bulunmamaktadır. Üstelik Togay, Yusuf Akçura'nın Hayatı kitabında Akçura'nın düşününe katılamama sebebi olarak Kırım'daki cumhuriyet idaresinde maarif müdürlüğü vazifesinde bulunduğunu söylemiştir (Togay, 1944). Togay'ın üstlendiği vazifeyi, bakanlık veya o dönem daha yaygın olarak kullanılan vekâlet kelimesi ile ifade etmemesi, onun eğitim bakanlığı bünyesinde bir görev yerine getirdiği izlenimini uyandırmaktadır. Ayrıca Kurban makalesinde Togay'ın bakanlık yaptığını yazmadan önce, iki ay kadar süren Kırım Halk Cumhuriyetinde Ahmet Özenbaşı'nın Maarif İşleri Bakanlığı yaptığını belirtmiştir. Hem iki ay kadar oldukça kısa ömürlü olan bu Cumhuriyet yönetiminde iki kişinin Eğitim Bakanlığı yapmış olma ihtimalinin zayıf olması hem de Cumhuriyet Gazetesi'nde hayatı hakkında verilen bilgilerde bakanlık yapmış olması gibi önemli bir bilginin verilmemiş olması, Muharrem Feyzi Togay'ın Kırım Halk Cumhuriyetinde bakanlık yaptığı bilgisine temkinli yaklaşılmasını gerekli kılmaktadır.

Togay'ın ülkesinde iken üstlendiği vazifelerden birisi eğitimcilik olmuştur. Kazan yakınlarındaki Eğerci kasabası civarında yer alan ve Bobi mevkiisi olarak tarif ettiği yerde bulunan okulda öğretmenlik yapmıştır. Burada tarih felsefesi,

Türk tarihi, umumi tarih, Türk edebî dili gibi dersler vermiştir. Okul Çarlık yönetimi tarafından kapatılmış ve burada görev yapmakta olan herkes kalebentlik cezasına çarptırılmıştır (Togay, 1944).

Millî Mücadele yıllarında İstanbul'da bulunan Feyzi Togay, Rusya'da baş gösteren kuraklıktan ciddi bir şekilde etkilenen soydaşlarına yardım temin etmek için Ankara'ya gitmiştir. Kuraklıktan kaynaklanan açlık ve sefalet özellikle Kırım, Kazan ve Sibiry'a'da yaşayan yaklaşık sekiz milyon Türk nüfusu tehlikeye düşürmüştür. Rusya'da yaşayan Türkler tarafından Moskova'da oluşturulan açlık heyeti, Rus hâkimiyetindeki Türklerin kuruluşu olan Umum Rusya Müslümanları Şer'i İdaresi adına Türkiye'ye temsilciler göndermiştir. Temsilcilerden Kazanlı İlyas Molla İstanbul'da kalmıştır. Muharrem Feyzi Togay ise Feyzi Bobi ile birlikte Umum Rusya Müslümanlarını temsilen Ankara'ya gitmiştir. Bu sıralarda Yusuf Akçura Ankara'da bulunmakta ve Hariciye Vekâleti Umur-u Şarkiye umum müdürü olarak vazife yürütmektedir. Akçura'nın aracılığı ile Togay ve Bobi birkaç kez Mustafa Kemal Atatürk ile görüşmüştür. Millî Mücadele döneminin zorlu şartlarına rağmen Mustafa Kemal, yardım talebinde bulunan temsilcilerin isteklerini geri çevirmemiştir. Fevzi Çakmak ile de görüşen temsilcilerin çabaları neticesinde kıtlık sorunu ile karşı karşıya kalan Rusya'daki Türklere, yüz bin kutu konserve, üç bin çuval un ve diğer gıda maddeleri, on sekiz kişilik Kızılay heyeti aracılığı ile gönderilmiştir. Feyzi Togay ise daimi murahhas olarak İstanbul'da kalmıştır (Togay, 1944).

Cemiyetçilik hayatının içinde faal olarak yer alan Muharrem Feyzi Togay, İstanbul'da kurulmuş olan *Türkistan Türk Gençler Birliği*'nde görev almıştır (Kurban, 2024). Muhtelif vesilelerle konferanslar veren Togay, *Birlik* faaliyetleri çerçevesinde düzenlenen konferanslarda konuşmalar yapmıştır (Sançar, 2023; Andican, 2003). Togay'ın cemiyet faaliyetleri içinde esas mesai harcadığı dernek *Turan Neşri Maarif ve Yardım Cemiyeti* olmuştur. Derneğin kurucusu olan Feyzi Togay, aynı zamanda uzun süre derneğin başkanlığını üstlenmiştir. Roza Kurban, Togay hakkındaki makalesinde *Turan Neşri Maarif ve Yardım Cemiyeti*'nin kuruluş yılı olarak 1933 senesine işaret etmektedir (Kurban, 2024). Ancak Cumhuriyet Gazetesi'nde 1937 yılında yayınlanan bir haberde derneğin beşinci yıl dönümü olduğu belirtilirken Togay'ın yaptığı konuşmada derneğin 1932 yılında kimler tarafından ne için kurulduğu hakkında bilgiler verdiği kaydedilmiştir (Turan Neşri, 1937, 7 Birinci Kânun, s. 4). Buradan da anlaşılabileceği üzere *Turan Neşri Maarif ve Yardım Cemiyeti* Muharrem Feyzi Togay tarafından 1932 yılında kurulmuştur.

Togay'ın başkanı olduğu *Turan Neşri Maarif ve Yardım Cemiyeti*'nin yıllık düzenli toplantılar tertip ettiği anlaşılmaktadır. Kasım 1936'da yapılan kongrede ise Muharrem Feyzi Togay yeniden dernek başkanlığına seçilmiştir (Turan Cemiyetinin, 1936, 2; İkinciteşrin, s. 6).

Bu bilgilerin yanı sıra benzer bir dernekle ilgili dikkat çekici bir bilgiye rastlanmaktadır. *Türk Yurdu Dergisi*'nin Kânunusani 1327 (1912) tarihli altıncı sayısında yer alan ve yeni kurulan cemiyetler hakkında bilgi veren bir haberde *Turan Neşri Maarif Cemiyeti* adlı bir derneğin kurulduğu bilgisine yer verilmiştir. Haberde derneğin kuruluş amacı belirtilirken kurucuları hakkında malumata yer verilmemiştir (Turan ve Türk, 1327; Kânunusani, s. 184). Derneğin kurulduğu 1912 yılında Togay'ın nerede olduğu noktasında elde bilgi bulunmaması, ismi geçen dernekle Togay'ın bağlantısının olup olmadığını netleştirmeye imkân vermemektedir. Cumhuriyet Gazetesi'ndeki haberde Togay'ın derneğin 1932 yılında kurulduğunu söylediği açıktır. Bu durumda ya ikinci dernek *Türk Yurdu*'nda ismi geçen derneğin devamı niteliğindedir ya da 1912'de kurulan dernekle 1932 yılındaki dernek arasında isim benzerliği bulunmaktadır. İkinci ihtimalin daha kuvvetli olması mümkündür. İleride yapılacak araştırmalarla elde edilecek yeni bilgilerin konuyu aydınlatması umulmaktadır.

Muharrem Feyzi Togay'ın, Yusuf Akçura ile ilgili kitabında kendisi hakkında verdiği bilgilerden *Şimal Türkleri Talebe Teşekkülü* isimli bir yapı içinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Teşekkülün merkezi Togay'ın kendi evi olup burada, İdil-Ural havalisinde Hilal-i Ahmer adına seyahate çıkıp dönen Yusuf Akçura'yı konuk etmişlerdir (Togay, 1944).

Aynı eserde Feyzi Togay 1912 yılında Türkistan'a gittiğini yazmıştır. Bu seyahati bünyesinde Hive Hanlığında maarif müdürü olarak vazife yaptığını ve modern usulde ilkokullar kurduğunu belirtmiştir (Togay, 1944). Togay'ın yeni usulde okullar kurması, Gaspıralı İsmail Bey'in başını çektiği Cedidcilik hareketi ile ilişkili olmalıdır. Yukarıda da işaret edildiği üzere Cedidcilik hareketi neticesinde Türk dünyasının çeşitli bölgelerinde yeni bir anlayışla başta eğitim kurumları olmak üzere muhtelif alanlarda yenileşme çabaları içine girilmiştir. Togay'ın Hive Hanlığında üstlendiği vazife ve açtığı okullar da onun Cedidcilik anlayışını benimsediğini göstermesi bakımından önemlidir.

Uzun bir süre gazetecilik yapan Feyzi Togay kırk yedi yıl matbuat hayatında yer almıştır. İkdâm, Sabah, Servet, Malumat, Tasvir-i Efkâr, Cumhuriyet, Akşam gazetelerinde yazıları ile yer almış olup dünyada yaşanan gelişmeleri ele aldığı yazılarında dış politika analizlerinde bulunmuştur. Türk lehçeleri haricinde Arapça, Farsça, İngilizce, Almanca, Rusça ve Fransızca bilen Togay, bu sayede yabancı basını yakinen takip etme imkânına sahip olmuştur (Basınıımız, 1947, 11 Eylül, s. 4).

Muharrem Feyzi Togay, ismi geçen gazetelerin yanı sıra çeşitli dergilerde de yazılar kaleme almıştır. Bu dergilerden biri sonraki adı *Siyasi İlimler Mecmuası* olan *Mülkiye İçtimâî İlimler Mecmuası*'dır. Togay *Mülkiye İçtimâî İlimler Mecmuası*'nda 1934-1938 yılları arasında yazılar neşretmiştir. Dergide Aylık Siyasi Hareketler, Ayın Siyaseti ve Kronolojisi, Ayın Siyaseti, Siyasi Partiler, Siyasi Kronik başlıkları altında 60 yazı, 6 müstakil başlıklı yazı ve Ömer Rıza Doğrul ile ortak bir yazı yayınlamıştır (Güven, 2010). Togay'ın yazar olarak katkıda bulunduğu diğer bir dergi *Her Ay* isimli dergi olmuştur. İsmi geçen dergi Orhan Seyfi Orhon ve Yusuf Ziya Ortaç tarafından yayınlanmış ve 1937-1938 yıllarında yedi sayı neşredilmiştir. Feyzi Togay ise bu derginin 1937 yılındaki Mart, Nisan, Mayıs ve Haziran sayılarında

yer almıştır. Ayın Notları başlıklı bir bölüm hazırlayan Togay, daha ziyade dış politika konularını ele alarak diğer ülkelerde yaşanan yerel ve milletlerarası gelişmeleri değerlendirmiştir (Özlük, 2011). Muharrem Feyzi Togay'ın yazıları ile yer aldığı tespit edilen diğer iki dergi Ahmet Caferoğlu tarafından neşredilen *Türk Amacı* ve Reha Oğuz Türkkan tarafından yayınlanan *Ergenekon* dergileri olmuştur. *Ergenekon Dergisi*'nde Ziya Gökalp'la ilgili bir yazısı yayınlanan Togay'ın *Türk Amacı Dergisi*'nde on yazısı neşredilmiştir. *Türk Amacı*'ndaki yazılarında Sevim Bike, Kayyum Nâsırî, Şeyh Şamil, Yakup Bey ve Şehabettin Mercanî'yi ele alırken ayrıca Sivastopol, Doğu Türkistan, İdil-Ural ve Kazan musikisi üzerine kalem oynamıştır.

Gazeteciliğin yanı sıra kitap neşriyatı ile de meşgul olan Muharrem Feyzi Togay çeşitli telif ve tercüme eserler yayınlamıştır. Togay'ın Turani Kavimler ve Siyasî Tarihinin Esas Hatları başlıklı çalışması 1938 yılında basılmışken² Türkistan Türk Gençler Birliğinde verdiği konferansın (Özdoğan, 2019) metninin yayınlandığı Türkistan'ın Dünya Politikasındaki Mevkii isimli çalışma 1939'da neşredilmiştir³. Türk Kültür Birliği tarafından basılan Türk Kültürünün Tarihî Seyri kitabı 1941 senesinde yayınlanmıştır⁴. Yusuf Akçura'nın çocukluk yıllarını kaleme aldığı hatıra defteri, Akçura'nın eşi tarafından Togay'a verilmiştir. Togay da bu hatıraları düzenleyerek ve Akçura hakkında sahip olduğu ve topladığı bilgileri bir araya getirip hatıratın başına ekleyerek yayınlamıştır⁵. Bu kitap 1937 yılında yayına hazır hale gelmişse de neşredilmesi 1944 yılında gerçekleşmiştir (Koşay, 1977).

Yukarıdaki kitaplardan başka olarak Muharrem Feyzi Togay tarafından üç tercüme kitap yayınlanmıştır. Bunlardan biri Cecil Faber Aspinall-Oglander tarafından kaleme alınmış Çanakkale Muharebelerini konu edinen kitaptır. Togay'ın tercümesini yaptığı kitap Çanakkale Muharebeleri: İngilizlerin Gelibolu Seferinin Resmî Tarihi adıyla 1932 yılında neşredilmiştir⁶. Togay tarafından tercüme edilen diğer bir kitap William Alexander'ın yazdığı Eski Türk Kıyafetleri ve Güzel Giyim Tarzları isimli kitaptır. Eser 1932 yılında yayınlanmıştır⁷. Muharrem Feyzi Togay'ın son tercüme eseri ise Thomas McLean'a ait olan XVIII. asırda Türk Askerî Kıyafetleri kitabıdır. Bir önceki eserde olduğu gibi bu kitabın yayınevi de Zaman Kitaphanesi'dir⁸.

Türk milliyetçiliği çizgisinde duran Muharrem Feyzi Togay'ın, kurduğu derneğin adından da anlaşılacağı üzere, Turan idealini taşıdığı görülmektedir. Ancak Togay'ın Turan anlayışı, yaygın Turan düşüncesinin biraz dışına taşacak mahiyettedir. Ona göre Turan ideali içine Macarlar, Finliler, Estonyalılar, Mançular ve Japonlar dâhil edilmelidir. 1938'de yayınladığı Turani Kavimler ve Siyasî Tarihinin Esas Hatları isimli çalışmasında bu düşüncesinin izlerini görmek mümkündür (Levent, 2009).

Feyzi Togay'ın sahip olduğu Turan fikri çerçevesinde özellikle Japonya hakkında oldukça olumlu düşüncelere sahip olduğu görülmektedir. Togay'a göre Japonya, Çin ve Sovyet Rusya'ya karşı koyabilme gücüne sahip bir devlet konumundadır. Çin ve Sovyet Rusya'nın Japonya karşısında alacağı muhtemel mağlubiyet, bu ülkelerin yönetimi altında bulunan Türkistan coğrafyasının ve burada yaşayan Türklerin bağımsızlığını elde etmesinin yolunu açması anlamına gelmesi olasıdır. Bu düşüncelere sahip olan Muharrem Feyzi Togay, Japonya ile yakın temasa geçme isteği ile adı geçen ülkenin büyükelçiliğine müracaatta bulunmuştur. Togay müracaatında Japonya'daki bir iletişim kuruluşunun temsilciliğini almak istediğini belirtmiştir. Japonya Dışişleri Bakanlığı arşivindeki belgelerden anlaşıldığına göre dönemin Japon hükümeti bu talebe olumlu cevap vererek Togay'ın *Japan Times* isimli basın kuruluşunun temsilcisi olmasına onay vermiştir (Levent, 2009). Togay'ın Japonya'ya olan ilgisi ve yakın irtibat içinde olma arzusu, Turan fikri savunucularının yelpazesinin genişliğini göstermesi bakımından önemlidir. Her ne kadar Togay'ın sahip olduğu düşünce, Turancılar arasında çok yaygın olmasa da bu kavramın sahip olduğu arka planı ortaya koyması itibarıyla önem arz etmektedir.

Muharrem Feyzi Togay'ın sahip olduğu Türk milliyetçiliği ve Turancı anlayışı, onun, tarihe Irkçılık-Turancılık davası olarak geçen davaya dâhil edilmesine sebep olmuştur. Nihal Atsız-Sabahattin Ali arasındaki dava sürecinde yaşanan gelişmeler nedeniyle başlatılan Irkçılık-Turancılık davasında pek çok tanınmış milliyetçi/Türkçü isim yargılanmıştır. Muharrem Feyzi Togay davanın yargılama aşamasında yer almamışsa da Hasan Ali Yücel başkanlığındaki bir kurul tarafından düzenlenen ve İçişleri Bakanlığından İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığına gönderilen raporda ismi bulunmaktadır. Soruşturma kapsamında hazırlanan raporda kırk yedi kişi ırkçı-turancı olarak kayıtlara geçmiştir. Bu isimler arasında Togay'ın yanı sıra Zeki Velidi Togan, Abdulkadir İnan, Akdes Nimet Kurat, Nihal Atsız, Orhan Şaik Gökyay, Peyami Safa gibi tanınmış isimler yer almıştır (Goloğlu, 1974). Muharrem Feyzi Togay'ın diğer bazı isimlerle beraber tutuklanmaması ve dava sürecinde yer almamasında dönemin Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın etkisi olmuştur. Esendal'ın müdahalesi ile Togay ve Peyami Safa, Nihat Sami Banarlı, Osman Turan, Mükrimin Halil Yinanç gibi isimler tutuklanmaktan kurtulmuştur (Andican, 2003).

² Muharrem Feyzi Togay, Turani Kavimler ve Siyasî Tarihinin Esas Hatları, Türkistan Türk Gençler Birliği, İstanbul, 1938.

³ Muharrem Feyzi Togay, Türkistan'ın Dünya Politikasındaki Mevkii, Türkistan Türk Gençler Birliği, İstanbul, 1939.

⁴ Muharrem Feyzi Togay, Türk Kültürünün Tarihî Seyri, Türk Kültür Birliği, İstanbul, 1941.

⁵ Muharrem Feyzi Togay, Yusuf Akçura'nın Hayatı, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 1944.

⁶ Cecil Faber Aspinall-Oglander, Çanakkale Muharebeleri: İngilizlerin Gelibolu Seferinin Resmî Tarihi, (Çev. Muharrem Feyzi), Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1932.

⁷ William Alexander, Eski Türk Kıyafetleri ve Güzel Giyim Tarzları, (Çev. Muharrem Feyzi), Zaman Kitaphanesi, İstanbul, 1932.

⁸ Thomas McLean, XVIII inci Asırda Türk Askerî Kıyafetleri, (Çev. Muharrem Feyzi), Zaman Kitaphanesi, İstanbul, 1933.

Bir dönem siyasete girme düşüncesinde olan Muharrem Feyzi Togay 1939 yılındaki seçimlerde bağımsız olarak milletvekili adayı olmuştur (Muharrem, 1939, 25 Mart, s. 3). Ancak Meclis'e girme imkânı olmamıştır.

Muharrem Feyzi Togay yetmiş yıllık ömrünün sonunda 10 Eylül 1947 tarihinde, bir süredir tedavi gördüğü Şişli Etfal Hastanesinde vefat etmiştir (Basımımız, 1947, 11 Eylül, s. 1).

Muharrem Feyzi Togay'ın Cumhuriyet Gazetesindeki Doğu Türkistan Konulu Yazıları

Muharrem Feyzi Togay'ın Cumhuriyet Gazetesi'ndeki yazıları Siyasî İcmal üst başlığı ile yayınlanmıştır. Üst başlığın altında o günkü yazının konusu ile ilgili ikinci bir başlık kullanılmıştır. Togay'ın yazılarının tamamı dış gelişmelerle ilişkilidir. Milletlerarası konu ve sorunlar, diğer ülkelerde yaşanan gelişmeler, Türkiye'nin bu gelişmeler karşısındaki tutumu yazıların içeriğini oluşturmuştur. Bahsi geçen yazılar arasında Türk dünyasında, özellikle Türkistan coğrafyasındaki gelişmeleri konu edinen yazılar dikkat çekmektedir. Bu yazıların bir kısmı ise Doğu Türkistan'la ilişkilidir. Yazıların içeriğinden, yazarın Avrupa basınında Doğu Türkistan ile ilgili çıkan yazıları da takip ettiği anlaşılmaktadır. Cumhuriyet Gazetesi'nde neşredilmiş olan ve tespit edilebilen Doğu Türkistan'la ilişkili olan yazıların 1933-1938 yılları arasında on beş yazı olduğu belirlenmiştir. Togay'ın bunlardan başka kimi yazılarında Doğu Türkistan konusuna değindiği görülmektedir. Ancak bu yazıların ana konusu veya ana konulardan birisi Doğu Türkistan değildir. Togay bu yazılarında Doğu Türkistan'a ancak birkaç cümle ile değindiği için bahsi geçen yazılar değerlendirme çerçevesine dâhil edilmemiştir.

Muharrem Feyzi Togay, 27 Kânunusani (Ocak) 1933 tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nde yayınlanan yazısında (Togay, Türkistan ve Cihan Siyaseti, s. 2) dünya siyasetinin ağırlık merkezinin Asya kıtasının ortasına kaydığı fikrini işlemiştir. Togay'ın Asya'nın ortasından kastının, yazının devamında Doğu Türkistan ve Kaşgar olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin Kaşgar Hanlığının kurucusu Yakup Bey'i himaye edip desteklediğini vurgulayan Togay, henüz o devirlerde Osmanlı Devleti yöneticilerinin Asya'nın ehemmiyetini takdir ettiklerini savunmuştur. Çin'de yaşananlara değinilen yazıda Sovyetler Birliği'nin Çin'i ele geçirme planları ve Japonya'nın bu duruma tepkisi üzerinde durulmuştur. Muharrem Feyzi Bey, Sovyetler Birliği'nin Çin üzerindeki emellerini Doğu Türkistan yolu ile hayata geçirme çabasında olduğunu söyleyerek bu devletin şimdiden Şarkî Türkistan'a yerleştiğini belirtmiştir. Dünya siyasetindeki merkez kaymasının işlendiği yazı iddialı bir ifade olan “yeni cihan harbi Türkistan'da hazırlanıyor” cümlesi ile tamamlanmıştır.

Feyzi Togay 26 Temmuz 1933 tarihinde yayınladığı yazısında Doğu Türkistan'da yaşanan ayaklanmaları konu edinmiştir. “Şarkî Türkistan'daki İstiklal Hareketi” başlıklı yazıda 1931 yılında Kumul şehrinde başlayan ayaklanmanın⁹ geldiği durum hakkında bilgi verilmiş, değerlendirmede bulunulmuştur (Togay, Şarkî Türkistan'daki İstiklal Hareketi, s. 2). Togay bu yazısında Kumul Ayaklanmasının son durumu hakkında bilgiler verirken ayaklanmanın başlangıcından sonra Doğu Türkistan'ın çeşitli yerlerinde ortaya çıkan hareketlerin artık birleştiğini vurgulayarak iki isme dikkat çekmiştir. Kaşgar'da yerel hükümet tesis ettiğini belirttiği Timur Şah ve dağınık kuvvetleri birleştirdiğini söylediği Canip Bey bu iki isimdir. Togay'ın yazısında değindiği noktalardan bir diğeri de Doğu Türkistan'daki gelişmelere diğer devletlerin yaklaşımı olmuştur. Yabancı basın organlarına dayanarak bilgilendirmede bulunan Togay; Sovyetler Birliği, Japonya ve İngiltere'nin olaylara yaklaşımlarını ortaya koymuştur. Yazıya göre Sovyetler Birliği Doğu Türkistan'daki ayaklanmayı İslami hareket olarak görmekte ve buna karşı çıkmaktadır. Japonya ise Doğu Türkistan'da idareyi ele almak için çaba sarf etmektedir. Yazar İngiltere'nin ise yaşanan gelişmeler karşısında henüz tavır belirlemediğini ifade etmiştir. Feyzi Togay yazısının son bölümünde merkezi Çin hükümetinin Kumul merkezli ayaklanmaya müdahale etmek için yabancı sermaye sahiplerine müracaat ettiği bilgisine yer verirken Doğu Türkistan'daki gelişmelerin milletlerarası büyük hadiselerin doğmasına aday olduğunu belirtmiştir. Kumul Ayaklanması hakkında değerlendirmelere yer verilen yazıda Doğu Türkistan'ın yüzölçümüne ilişkin Almanya ve Fransa'nın toplam yüzölçümünden fazla olduğuna ve bu ülkenin doğal zenginlikler bakımından bahsi geçen ülkelere katbekat üstün olduğuna değinilmiştir.

Muharrem Feyzi Togay'ın “Şarkî Türkistan'daki Vaziyet” başlığını attığı yazısı 8 Eylül 1933 tarihinde yayınlanmıştır (Togay, Şarkî Türkistan'daki Vaziyet, s. 2). Ana konusu Doğu Türkistan olan bir önceki yazısından yaklaşık bir buçuk ay sonra neşredilen bu yazıda Temmuz ayındaki yazının devamı niteliğinde olarak Doğu Türkistan'daki gelişmeleri ele almıştır. Bu yazıda Togay tarafından işlenen temel fikir Doğu Türkistan'daki bağımsızlık mücadelesinin dinî mahiyetten çıkıp millî bir mücadele haline aldığı iddiasıdır. Togay bu fikrini delillendirirken Doğu Türkistan Türkleri ile Çinli Müslümanlar olan Döngenler¹⁰ arasındaki çatışmaları ortaya koymuştur. Döngenler

⁹ Tarihe Kumul Ayaklanması olarak geçen olaylar, Doğu Türkistan'ın aynı isimli şehrinde başlamıştır. Ayaklanmanın arka planında Çinli yöneticilerin Doğu Türkistan'daki uygulamaları olmakla birlikte hadiselerin ortaya çıkmasında, bir nevi yarı özerk yönetim konumunda olan Kumul Hanlığının Doğu Türkistan'ın Çinli valisi Chin Shu-je'n tarafından ilhak edilmesi etkili olmuştur. Hem Doğu Türkistan'daki Çin yönetiminin uygulamaları hem de Kumul Hanlığının ilhakı ayaklanma için gerekli zemini oluşturmuşken Çang-mu isimli Çinli yöneticinin bir Müslüman Türk kıızıyla evlenmek istemesi ve bunun için baskı uygulaması olayları başlatan kıvılcım olmuştur. 1931 senesinde başlayan ayaklanma iki yıl zarfında ülke geneline yayılmış ve neticede 1933 yılında Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti kurulmuştur (Tuncer, 2020).

¹⁰ Yazarın “Döngen” olarak kullandığı ifade kimi kaynaklarda Tungan veya Dungan olarak da kullanılmaktadır. Çalışmada, bu ifadenin Togay'ın farklı yazılarında kullandığı farklı yazım şekillerine olduğu gibi yer verilmiştir. Kelimenin kökeni ve kapsadığı topluluk noktasında çeşitli fikirler öne sürülmektedir. Konu ile ilgili olarak şu kaynaklara müracaat edilebilir: Wang-Zin-Shan, 1958; Lee, 1994.

hakkında kısa malumat verdikten sonra ayaklanma sürecinde Doğu Türkistan Türkleri ile Döngenler arasındaki anlaşmazlık ve çatışmaya yer vermiştir. Yazının sonunda merkezi Çin yönetiminin Doğu Türkistan politikası ve bu politikanın Döngenlerle ilişkisi hakkında değerlendirmede bulunulmuştur. Değerlendirmeye göre Çin yönetimi, Doğu Türkistan'da atacağı adımları burada yaşayan Döngenler'in varlığına dayandırarak belirlemektedir.

Doğu Türkistan'da bağımsız bir Türk devletinin kurulması hakkındaki bilgileri okuyucuları ile paylaşan Muharrem Feyzi Togay, 21 Kânunuevvel (Aralık) 1933 tarihli yazısında "Yeni Bir Türk Cumhuriyeti Doğdu" başlığını kullanmıştır (Togay, Yeni Bir Türk Cumhuriyeti Doğdu, s. 2). Yazar bu yazısında 12 Kasım 1933 tarihinde kurulan Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti'nin (Forbes, 1990) kuruluşunu incelemiştir. Togay yazısında 1931 yılında Kumul'da başlayan ve sonrasında bütün ülkeye yayılan ayaklanma süreci hakkında bilgi vermiştir. Türk kuvvetlerinin Çin karşısında üstün gelmesinin ardından aralarında anlaşmazlığa düştüklerine temas etmiş, bunun Döngenler tarafından fırsata çevrilerek kimi yerleri ele geçirdiklerini söylemiştir. Günün sonunda toparlanan Türklerin "Şark Türkleri Kurultayı" toplayarak cumhuriyet rejimini benimsedikleri bilgisini vermiştir. Nüfusunun on üç milyon olduğunun tahmin edildiğini söylediği Doğu Türkistan'da kurulan devletin iyi bir maliye ve maarif teşkilatı kurduğunu belirten Togay, Şarkî Türkistan Hayatı adında yayınlanmaya başlanan gazetenin İstanbul ve Avrupa'ya kadar geldiğini yazmıştır.

Yukarıdaki yazının yayınlanmasının ertesi günü Feyzi Togay, bu sefer "Moğollar İstiklal İstiyor" başlığı ile Asya'daki gelişmeleri konu edinen bir yazı yayınlamıştır (Togay, Moğollar İstiklal İstiyor, s. 2). Yazar ismi geçen yazıda temel olarak Moğolistan'da yaşanan gelişmeleri kaleme almışsa da bu gelişmelere Doğu Türkistan'da yaşananların nasıl etki ettiğine değinmiştir. Moğol coğrafyasının harici ve dâhili olarak iki kısma ayrıldığını belirten yazar, dış Moğolistan'ın Sovyetler Birliği yönetiminde olduğunu, bağımsızlık hareketlerinin Çin yönetimindeki İç Moğolistan'da başladığını yazmıştır. Togay, İç Moğolistan'da Çin yönetimine karşı girişilen bağımsızlık mücadelesinin ortaya çıkmasını Moğolların uyanması olarak nitelendirirken bunda Doğu Türkistan'daki istiklâl mücadelesinin yardımcı olduğunu söylemiştir. Yazar Moğolistan'daki gelişmelere geçmeden önce Moğollar ile Doğu Türkistan Türkleri arasındaki ilişkilerin iyiliğine temas ederek Döngenlerin aksine Moğolların Doğu Türkistan'daki bağımsızlık mücadelesinde Türklerle birlikte hareket ettiklerini kaydetmiştir. Yazının devamında İç Moğolistan'da, Doğu Türkistan'da yapılabilecek şekilde kurultay toplandığından, Çin yönetiminin Moğolların bağımsızlık çabalarına karşı sergilediği tutumdan bahsedilmiştir. Çin'de yaşanan iç gelişmelere ayrılan son bölümde ise Milliyetçi Çin yönetimine bağlı 19. Kolordunun Fokien eyaletinde bağımsız bir hükümet kurduğu bilgisi verilerek merkezi Çin yönetiminin iç karışıklıklar dolayısıyla Doğu Türkistan ve Moğolistan ile meşgul olamadığı belirtilmiştir.

Doğu Türkistan'ı Asya'nın anahtarı olarak tanımladığı yazısına "Şarkî Türkistan" başlığını koyan Muharrem Feyzi Togay, yazısında Doğu Türkistan'daki gelişmeleri ele almıştır (Togay, Şarkî Türkistan, s. 2). 12 Kasım 1933'te kurulduğu ilan edilen Şarkî Türkistan İslâm Cumhuriyeti'nin yıkılmasından sonra yaşanan gelişmeler yazının konusunu oluşturmaktadır. Doğu Türkistan'da istikrarsızlığın hâkim olduğunu belirten yazar bu durumun endişe uyandırdığını söylemiştir. Yazının ilk bölümünde Çin yönetimine karşı Türk ve Dungan kuvvetleri tarafından yürütülmüş olan ayaklanma ile ilgili özet bilgiler verdikten sonra Doğu Türkistan'ın hâlihazırdaki durumu hakkında malumat aktarmıştır. Buna göre dağınık vaziyette bulunan bağımsızlık mücadelesi veren grupların bazılarının toparlanarak bir araya gelme çabası içinde oldukları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Türk unsurlarının da iştiraki ile kurulmuş olan eyalet hükümeti ile ayaklanmayı sürdürme çabası içinde olan kuvvetler arasında ihtilaf başlamıştır. Yaşanan gelişmelerin nasıl bir sonuç doğuracağını belli olmadığını belirten Togay siyaset âleminin endişe içinde olduğunu tekrar vurgulamıştır.

26 Nisan 1935 tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nde yayınlanan yazıda "Moğolistan ve Türkistan" başlığı kullanılmıştır (Togay, Moğolistan ve Türkistan, s. 2). Üç madde halinde hazırlanan yazının ilk iki maddesi Moğolistan'da yaşanan gelişmelere ve Moğolistan-Japonya ilişkilerine ayrılmıştır. Üçüncü maddede ise İsveçli gezgin ve kâşif Sven Hedin'in Doğu Türkistan'da yaptığı seyahatler ve şahit olduğu gelişmeler konu edinilmiştir. Togay, Sven Hedin'in İsveç'e dönüşü ve Doğu Türkistan'daki gezilerinden bahsettikten sonra 1931 yılındaki ayaklanmalara şahit olduğunu belirtmiş ve gezginin verdiği bilgilerden alıntılar yapmıştır. Buna göre Döngenlerin ve Japonların Doğu Türkistan'daki yaşananlara müdahalesi hakkında bilgi vermiştir. Son tahlilde Doğu Türkistan'da Sovyet nüfuzunun arttığı değerlendirilmesinde bulunulmuştur.

Uzun bir aradan sonra doğrudan Doğu Türkistan konulu olduğu tespit edilebilen yazının tarihi 26 Ağustos 1937'dir. Muharrem Feyzi Togay, "Şarkî Türkistan" başlığındaki yazının tamamını Doğu Türkistan'daki gelişmelere ayırmıştır (Togay, Şarkî Türkistan, s. 2). Japonya'nın Çin'le yaptığı savaşta Doğu Türkistan üzerine yürütmesi planı üzerinden Doğu Türkistan'ın stratejik önemine vurgu yapan Togay, bu ülkede hâkimiyet tesis edenlerin, o dönem İngiliz hâkimiyetinde olan Hindistan'ı ve dahi Tibet'i, Sibiryayı, Asya'nın ortasını tehdit edebileceğini yazmıştır. Bu önemden dolayı da Doğu Türkistan için Asya'nın kilidi ifadesini kullanmıştır. Yazının devamında 1934 yılında Doğu Türkistan'ın dört hâkimiyet sahasına bölündüğünü söylemiştir. Togay'ın ifadesine göre Yarkent, Hoten havalisi Tunganlarla¹¹ Türklerin elindedir. Kaşgar yöresi Türklerin hâkimiyetindedir. Urumçi ve Çungarya havzası görünürde Çin'e bağlı olmakla birlikte aslında Sovyetlere tabidir. Son olarak da Kumul ve civarı bir nevi muhtariyet yapısını korumaktadır. Sonraki dönemde Kaşgar yöresinde Türk hâkimiyetinin sona erip Tunganların burada mevcudiyet kurduklarını

¹¹ Hatırlanacağı üzere Togay, önceki yazılarında Müslüman Çinliler için kullanılan tabiri Döngen ve Dungan şeklinde yazmıştır. Bu yazısında ise Tungan ifadesini tercih ettiği görülmektedir.

belirtmiştir. Togay yazının son bölümünde Sovyetlerin Doğu Türkistan'a müdahale etmesi ihtimali karşısında milletlerarası politikanın endişeli olduğunu yazmıştır.

Muharrem Feyzi Togay'ın "Çin ve Türkistan" başlıklı yazısı 1 Eylül 1937 tarihinde neşredilmiştir (Togay, Çin ve Türkistan, s. 2). Yazar yazısında Çin'de ve Türkistan'da yaşanan gelişmeleri konu edinmiştir. Ancak gelişmeler daha ziyade Çin ve Doğu Türkistan toprakları üzerinde diğer devletlerin hâkimiyet mücadelesi ile ilgilidir. Yazının ana eksenini Japonya ile Sovyetler Birliği arasındaki mücadele oluşturmaktadır. Yazara göre Japonya Sovyetler Birliği ile olan mücadelesinde Çin'in kuzeyine asker konuşlandırmış, merkezi Çin kuvvetlerini mağlup ettikten sonra komünist Çin birliklerini ezip Doğu Türkistan'a girme planı yapmıştır. Togay, Sovyetler Birliğinin ise Çin yönetimi ve Dış Moğolistan ile işbirliği yoluna giderek Japonya karşısında tedbir aldığını ifade etmiştir. Japonya ile ittifak halinde olan Almanya'nın büyük bir uçak ile Çin'in kuzeyindeki Japon ordusu ile hava bağlantısı kurduğunu belirten yazar Doğu Türkistan'ın Almanya ile Japonya arasındaki ulaşım hattında önemli bir nokta teşkil ettiğini söylemiştir.

Feyzi Togay'ın 27 İkinci Teşrin (Kasım) 1937 tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nde yayınlanan yazısının başlığı "Şarkî Türkistan ve Nankin"dir (Togay, Şarkî Türkistan ve Nankin, s. 2). Yazının içeriğini daha ziyade Çin ve Doğu Türkistan üzerindeki güç mücadelesi oluşturmaktadır. Yazarın işlediği konu Japonya, Çin, Sovyetler Birliği ekseninde yaşanan gelişmelerdir. Buna göre Japonya'nın Çin üzerindeki baskısının arttığı ve Çin hâkimiyet sahasında yeni devletler kurmaya çalıştığı görülmektedir. Togay, yeni müttefik devletler oluşturma çabasında olan Japonya'nın İç Moğolistan'dan başka Tibet'te, Çin'in kuzeyinde ve orta bölgesinde yeni hükümetler kurma girişimlerinde olduğunu yazmıştır. Japonya'nın bu girişimlerine karşılık Sovyetler Birliği ise çeşitli tedbirlere yönelmiştir. Yazarın aktardığı bilgilere göre Sovyetler Birliği bir taraftan Çin'e destek olma vaadinde bulunurken bir taraftan da Japonya ile müzakere yapması durumunda işgal ile tehdit etmektedir. Alınan bilgilere göre Sovyetler Birliğinin tehdit unsurunu Doğu Türkistan oluşturmaktadır. Sovyet yönetiminden Çin'e verilen ultimatomda Milletler Cemiyeti esaslarına aykırı bir şekilde Japonya ile müzakere edilmesi durumunda Doğu Türkistan'ın işgal edileceği belirtilmiştir.

Muharrem Feyzi Togay'ın imzasını taşıyan "Nankin ve Şarkî Türkistan" başlıklı yazı 11 Birinci Kânun (Aralık) 1937 tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nde yer almıştır (Togay, Nankin ve Şarkî Türkistan, s. 2). Japonya-Çin savaşında yaşanan gelişmelerin ele alındığı yazıda üstün durumda bulunan Japonya'nın Çin topraklarındaki hareketliliği ve bunun Doğu Türkistan yönü incelenmiştir. Doğu Türkistan'ın komşusu durumunda olan ve ağırlıklı olarak Müslüman Çinlilerin yaşadığı Kansu eyaletine yapılan Japon hava kuvvetleri saldırısı sonrasında Japon kara birliklerinin Doğu Türkistan sınırına yerleşmesi ihtimali üzerinde durulmuştur. Yazar ayrıca Kansu eyaleti hakkında bazı bilgiler vermiştir. Buna göre Kansu'nun o yıllardaki nüfusu kırk milyon civarında olup çoğunluğu Müslüman olan halkın karakteri Çinlilerden çok Turan kavmine benzemektedir.

Togay tarafından kaleme alınan "Şarkî Türkistan ve Devletler" başlıklı yazı 10 İkinci Kânun 1938 tarihinde yayınlanmıştır (Togay, Şarkî Türkistan ve Devletler, s. 2). Yazar, son yazılarında olduğu üzere Japonya, Sovyetler Birliği, Çin ve İngiltere'nin Asya'daki strateji ve hareketlerini Doğu Türkistan üzerinden değerlendirmiştir. Japonya'nın Çin'de yürüttüğü askerî harekât ve Sovyetler Birliği ile olan potansiyel savaşına değinen yazar, Çin ve İngiltere'nin Doğu Türkistan'daki pozisyonlarını ele almıştır. Uzun süredir dünya gündeminde olan Japonya-Çin çatışması ve Sovyetler Birliğinin bu çatışma karşısındaki konumunu değerlendiren Togay Doğu Türkistan'ın büyük bir savaşa sahne olacağı öngörüsünde bulunmuştur. Yazar Doğu Türkistan'da kurulacak bağımsız bir devletin büyük devletlerin çatışmalarına set çekeceğini iddia etmiştir. Feyzi Togay Doğu Türkistan'ı "Asya'nın anahtarı" olarak nitelendirirken Japonya'nın Kansu eyaletine yönelik askerî girişimlerinden sonra Doğu Türkistan'a dayanacağına vurgu yapmış ve Sovyetler Birliğinin Doğu Türkistan'a müdahalesine değinerek Çin'in yeniden burada hâkimiyet kurduğuna işaret etmiştir.

Sonuç

Kırk yedi yıllık gazetecilik hayatı olan Muharrem Feyzi Togay aynı zamanda faal bir cemiyetçi olarak dikkat çekmektedir. Çeşitli gazetelerde dış politika ve dünya gelişmeleri hakkında çok sayıda yazı kaleme alan Togay farklı dergilerde de yazılarını yayınlamıştır. Bildiği çok sayıda lisan sebebiyle yabancı basına hâkim olan Feyzi Togay'ın yazıları bu bakımdan da kıymeti haizdir. Hem telif hem de tercüme kitaplar yayınlarak Türk neşriyatına katkı sağlamıştır. Başta *Turan Neşri Maarif ve Yardım Cemiyeti* olmak üzere muhtelif sivil toplum kuruluşlarında hizmetlerde bulunmuştur. Kırım Türkü bir aydın olan Togay, Rusya'daki Türklerin sıkıntılarına çare bulmak için çaba sarf etmiştir.

Yayınladığı yazılarında dünyadaki gelişmeleri ele alırken Türk dünyasında yaşanan gelişmeleri de köşesine taşımıştır. Bu çerçevede Doğu Türkistan'daki gelişmeler Togay'ın yazılarında yer bulmuştur. Bu çalışmada Muharrem Feyzi Togay'ın Cumhuriyet Gazetesi'ndeki yazıları üzerinden erken cumhuriyet olarak kabul edilen dönemin 1930'lu yıllarında Doğu Türkistan'ın Türk basınına yansımaları incelenmiştir. Togay Doğu Türkistan'da yaşananlardan gerek Rus basını gerek Japon basını gerekse de Doğu Türkistan'dan gelen yayınlar vasıtasıyla haberdar olmuştur. Böylelikle çeşitli kanallardan bilgi akışı sağlamıştır. İncelenen dönemde Türkiye kamuoyu ve basınında Doğu Türkistan hakkında yeterince bilgi sahibi olunmadığı aşikârdır. Bunda Doğu Türkistan ile Türkiye arasındaki mesafenin uzaklığı ve dolayısıyla iletişim kanallarının zayıf olması etkilidir. Ayrıca Rusya yönetimi altındaki Türk ülkelerinden gelen

soydaşların memleketleri hakkında Türkiye’de sağladıkları tanınırlığa nispetle aynı durumun Doğu Türkistan için sağlanamadığı da ortadadır. İşte böyle bir atmosferde Muharrem Feyzi Togay’ın kaleme aldığı yazıların Doğu Türkistan’ın Türkiye’de bilinirliğinin artmasına katkı sağladığı anlaşılmaktadır. Böylece Togay yazıları ile Türkiye kamuoyunun Doğu Türkistan hakkında bilgi sahibi olmasına büyük katkı sağlamıştır. Feyzi Togay yazılarında Doğu Türkistan’daki gelişmeler hakkında bilgi vermekle kalmamış; Sovyet Rusya, Japonya, Çin, İngiltere gibi devletlerin Asya politikalarında bu ülkenin nasıl bir konumda yer aldığını da ortaya koymuştur. Yani Doğu Türkistan’ın jeopolitik ve jeostratejik önemi üzerinde durmuştur. “Asya’nın kilidi”, “Asya’nın anahtarı” ifadeleri ile Doğu Türkistan’ı tanımlayan Togay, kavramsal adlandırmalar yaparak da buranın önemine dikkatleri çekmiştir. Togay’ın yazılarında Doğu Türkistan’daki gelişmelerin kimi zaman teferruatına girmesi, 1931 yılında başlayan ayaklanmanın önde gelen isimleri hakkında bilgiler vermesi, Döngenler ve Çin yönetimi noktasında malumat aktarması, coğrafi bakımdan Doğu Türkistan’a hâkim olması dikkat çeken hususlar arasındadır. Başta İsa Yusuf Alptekin ve Mehmet Emin Buğra olmak üzere Doğu Türkistan’dan pek çok önemli ismin Türkiye’ye 1952 senesinde göç ederek diaspora faaliyetlerine başladıkları ve ilk kurumsal yapı olan *Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti*’nin 1960 yılında kurulduğu dikkate alındığında Muharrem Feyzi Togay’ın yazılarının önemi daha iyi anlaşılacaktır. Türkiye’de, dar bir kesim haricinde, Doğu Türkistan ve orada yaşananlar hakkında bilgi ve fikir sahibi olunmadığı göz önünde tutulunca Togay’ın gazete yazıları ile üstlendiği işlevin kıymeti görülecektir.

Kaynakça

- Alexander, W. (1932). *Eski Türk kıyafetleri ve güzel giyim tarzları*. (Muharrem Feyzi, Çev.). Zaman Kitaphanesi. (Orijinal çalışma 1814’te yayınlanmıştır)
- Andican, A. A. (2003). *Cedidizm’den bağımsızlığa hâriçte Türkistan mücadelesi*. Emre Yayınları.
- Arıkan, S. (2006). *Kendi kaleminden İsmail Bey Gaspıralı’nın idealleri, işleri, tavsiyeleri ve haberleri I*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Cumhuriyet Gazetesi. Basınımız Acı Bir Kayba Daha Uğradı. (1947, Eylül 11).
- Forbes, A. (1990). *Doğu Türkistan’daki harp beyleri*. (Enver Can, Çev.). Doğu Türkistan Vakfı.
- Goloğlu, M. (1974). *Millî Şef dönemi*. Turhan Kitapevi.
- Güven, T. (2010). *Siyasi İlimler Mecmuası 1931-1955 inceleme ve dizin*. Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Kırımlı, H. (2010). *Kırım Tatarlarında millî kimlik ve millî hareketler (1905-1916)*. TTK Yayınları.
- Kırımlı, H. (2022). Kırım: Rus işgali dönemi. *TDV İslâm ansiklopedisi*, 25 (s. 457-465).
- Kırımlı, H. (2017, 6 Haziran). *Kırım’dan Türkiye’ye Kırım Tatar göçleri*. Kırım Derneği. <https://www.kirimdernegi.org.tr/emel-bilgiler/kirim-dan-turkiye-ye-kirim-tatar-gocleri>
- Koşay, H. Z. (1977). Yusuf Akçura. *Belleten*, 41(162), 389-401.
- Kurban, R. (2024). Muharrem Feyzi Togay ve Türk Amacı Dergisi, *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, 75(445), 4-9.
- Lee, H. S. (1994). Döngen. *TDV İslam ansiklopedisi*, 9 (s. 517-518).
- Levent, S. (2009). Muharrem Feyzi Togay’a göre Japonya; Japon arşiv belgelerinde Togay. *Asya-Pasifik Çalışmaları Türkiye Yıllığı*, (4), 12-31.
- McLean, T. (1933). *XVIII inci asırda Türk askeri kıyafetleri*. (Muharrem Feyzi, Çev.). Zaman Kitaphanesi. (Orijinal çalışma 1818’de yayınlanmıştır)
- Oglander, C. F. A. (1932). *Çanakkale muharebeleri: İngilizlerin Gelibolu seferinin resmî tarihi*. (Muharrem Feyzi, Çev.). Kanaat Kütüphanesi. (Orijinal çalışma 1929’da yayınlanmıştır)
- Ortaylı, İ. (2002). Türkiye’de Kırımlı aydınlar. Oktay Aslanapa (Ed.), *Sanatı, tarihi, edebiyatı ve musikisiyle Kırım* içinde (s. 57-64). Yeni Türkiye Yayınları.
- Özdoğan, G. G. (2019). *Turan’dan Bozkurt’a Tek Parti döneminde Türkçülük (1931-1946)*. (İsmail Kaplan, Çev.). İletişim Yayınları.
- Özlük, N. (2011). Her Ay Dergisinin Türk sanat ve düşünce hayatına katkısı ve sistematik indeksi. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(7), 176-186.
- Sançar, N. (2023). *1944 Irkçılık-Turancılık davası mahkeme günlükleri*. (Serkan Akgöz, Haz.). Bozkurt Yayınları.
- Togay, M. F. (1933, Kânunusani 27). Türkistan ve cihan siyaseti. *Cumhuriyet Gazetesi*, 2.
- Togay, M. F. (1933, Temmuz 26). Şarkî Türkistan’daki istiklal hareketi. *Cumhuriyet Gazetesi*, 2.
- Togay, M. F. (1933, Eylül 8). Şarkî Türkistan’daki vaziyet. *Cumhuriyet Gazetesi*, 2.
- Togay, M. F. (1933, Kânunuevvel 21). Yeni bir Türk cumhuriyeti doğdu. *Cumhuriyet Gazetesi*, 2.
- Togay, M. F. (1933, Kânunuevvel 22). Moğollar istiklâl istiyor. *Cumhuriyet Gazetesi*, 2.
- Togay, M. F. (1934, Ağustos 20). Şarkî Türkistan. *Cumhuriyet Gazetesi*, 2.
- Togay, M. F. (1935, Nisan 26). Moğolistan ve Türkistan. *Cumhuriyet Gazetesi*, 2.
- Togay, M. F. (1937, Ağustos 26). Şarkî Türkistan. *Cumhuriyet Gazetesi*, 2.
- Togay, M. F. (1937, Eylül 1). Çin ve Türkistan. *Cumhuriyet Gazetesi*, 2.
- Togay, M. F. (1937, İkinci Teşrin 27). Şarkî Türkistan ve Nankin. *Cumhuriyet Gazetesi*, 2.

- Togay, M. F. (1937, Birinci Kânun 11). Nankin ve Şarkî Türkistan. *Cumhuriyet Gazetesi*, 2.
- Togay, M. F. (1938, İkinci Kânun 10). Şarkî Türkistan ve devletler. *Cumhuriyet Gazetesi*, 2.
- Togay, M. F. (1938). *Turani kavimler ve siyasî tarihinin esas hatları*. Türkistan Türk Gençler Birliği.
- Togay, M. F. (1939). *Türkistan'ın dünya politikasındaki mevkii*. Türkistan Türk Gençler Birliği.
- Togay, M. F. (1941). *Türk kültürünün tarihî seyri*. Türk Kültür Birliği.
- Togay, M. F. (1944). *Yusuf Akçura'nın hayatı*, Hüsnütabiat Basımevi.
- Tuncer, T. (2020). Doğu Türkistan'da güçler savaşı: 1931 Kumul ayaklanması. *Türkiyat Mecmuası*, 30(1), 269-285.
- Turan Cemiyetinin Yıllık Toplantısı. (1936, İkinciteşrin 2). *Cumhuriyet Gazetesi*, 6.
- Turan Neşri Maarif Cemiyetinin Beşinci Yıldönümü. (1937, Birinci Kânun 7) *Cumhuriyet Gazetesi*, 4.
- Turan ve Türk Cemiyetleri. (1327). *Türk Yurdu*, (6), 184.
- Yeni Sabah Gazetesi* (1939). Muharrem Feyzi Togay serbest mebusluk için namzetliğini koydu. (1939, Mart 25). 3.
- Wang-Zin-Shan, C. (1958). Çin'de İslâmiyet. *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 2(2-4), 157-188.